

KATARZYNA SOBOLEWSKA*

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Słownik stereotypów i symboli ludowych, tom 2: Rośliny, zeszyt 1: Zboża, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ, LUBLIN 2017, s. 404

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/Jp.99.3.12>

Wydawany od ponad dwudziestu lat w środowisku lubelskich etnolingwistów *Słownik stereotypów i symboli ludowych* jest przedsięwzięciem, którego założenia i cele badawcze przedyskutowano wielokrotnie. Kiedy więc ukazuje się kolejny zeszyt, w tym wypadku *Zboża*, opublikowany w 2017 roku, zadaniem recenzenta jest przypomnienie czytelnikom koncepcji, źródeł i metodologii opracowania, a także sprawdzenie praktycznej realizacji założeń redakcyjnych oraz ocena czytelności i trafności konkretnych zapisów. Sens i waga samego dzieła są bezdyskusyjne.

Cały słownik zaplanowano na siedem tomów, omawiających kolejno: I. *Kosmos*, II. *Rośliny*, III. *Zwierzęta*, IV. *Człowieka*, V. *Spółeczeństwo*, VI. *Religię, demonologię*, VII. *Czas, przestrzeń, miary, kolory*. Tom pierwszy słownika ukazał się w całości w latach 1996–2012 i składał się z czterech części poświęconych obrazowi kosmosu. Kolejne zeszyty tego tomu obejmowały: 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 2. *Ziemię, wodę, podziemie*, 3. *Meteorologię*, 4. *Świat, światło, metale*.

Zeszyt poświęcony zbożom, wydany w 2017 roku, rozpoczyna edycję tomu drugiego. Następne części mają tytuły: 2. *Warzywa, przyprawy i rośliny przemysłowe* (wyd. 2019), 3. *Zioła i kwiaty*, 4. *Krzewy i krzewinki*, 5–6. *Drzewa*, 7. *Grzyby, chwasty, skupiska roślin*. Zakres tematyczny poszczególnych części słownika nie jest wyznaczany na podstawie specjalistycznych definicji naukowych, ale wynika z potocznego, zdroworozsądkowego widzenia świata i potocznej, ludowej kategoryzacji. W wiejskiej rolniczej społeczności świat roślin obejmuje też grzyby, a także wyróżnia, nieznaną klasycznej botanice, kategorię chwastów. Hierarchia ważności poszczególnych typów roślin wynika z ich walorów alimentacyjnych jako podstawowego źródła pożywienia. Dlatego drugi tom *Słownika stereotypów i symboli ludowych* poświęcony roślinom rozpoczyna się od zbóż.

Podstawa materiałowa słownika jest bogata i różnorodna. Obejmuje źródła drukowane, opracowania oraz materiały terenowe. Źródła drukowane to blisko dwa tysiące pozycji językoznawczych, historycznych, etnograficznych i literackich prezentujących różne aspekty kultury

* katarzyna.sobolewska@ijp.pan.pl; ORCID: 0000-0002-1348-787x

maturalnej i duchowej polskiego ludu. Szczególnie starannie wyekscerpowano zawartość czasopism i wydawnictw seryjnych, takich jak „Etnolingwistyka”, „Język Polski”, „Literatura Ludowa”, „Lud”, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, „Materiały Etnograficzno-Archeologiczne i Etnograficzne”, „Orli Lot”, „Polska Sztuka Ludowa”, „Twórczość Ludowa”, „Wisła”, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, *Dzieła wszystkie* Oskara Kolberga. Najstarsze publikacje pochodzą z drugiej połowy XIX wieku. Dział opracowań, liczący około dwustu pozycji, zawiera słowniki, atlasy, encyklopedie i leksykony, a także rozprawy na temat symboli i mitów obecnych w różnych religiach i kulturach. Materiały terenowe pochodzące z ponad trzystu miejscowości z dziesiętnastu dawnych województw to zbiory nagrań sporządzonych przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w latach 50.–70. XX wieku, Muzeum Wsi Lubelskiej (lata 70.–80. XX w.) oraz taśmoteki Archiwum Etnolingwistycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (lata 60.–90. XX w.).

Struktura zeszytu poświęconego zbożom jest prosta, składa się z części wstępnej i słownikowej. Część słownikowa ma porządek rzeczowy, a nie alfabetyczny. Otwiera ją hiperonim *zboże*, za nim idą kolejne, też ogólne, a więc nieprzypisane do konkretnych gatunków hasła (partonimy zboża) *kłos*, *plewy*, *słoma*. Następne „przedmioty hasłowe” to już określone hiponimy, czyli rodzaje zbóż: *żyto*, *pszenica*, *jęczmień*, *owies*, *proso*, *gryka*. Chociaż na liście upraw współczesnego polskiego rolnika widnieją i inne gatunki, na przykład *przenżyto*, to w opracowaniu uwzględniono wyłącznie te z nich, które obrosły w treści symboliczne i obrzędowe. Prawie każdy główny artykuł hasłowy jest ponadto uzupełniony o podhasła uwzględniające specyficzne cechy budowy, występowania lub stosowania głównego desygnatu, kluczowe z punktu widzenia ludowego obrazu świata. W ten sposób bogatą treść podstawowego hasła *zboże* uzupełniają podhasła: *siew zboża*, *żniwa i zwózka zboża*, *przepiórka* (kępka kłosów pozostawiona na polu), *sноп wigilijny*. Podobnie główny artykuł *żyto*, gromadzący informacje o roślinie i ziarnie, jest dopełniony przez podhasła: *słoma żytnia*, *mąka żytnia*, *potrawy i napoje z żyta*.

Każdy złożony i obszerny artykuł hasłowy ma ustaloną budowę, na którą składają się wstęp ogólnokulturowy, część eksplikacyjna, czasem podzielona na znaczenia, oraz część dokumentacyjna wraz z bibliografią. Wstęp ogólnokulturowy ukazuje przedmiot hasłowy na szerszym tle historii, tradycji i wierzeń wspólnot ludzkich pochodzących z różnych kręgów cywilizacyjnych i z różnych epok. Zboże jako podstawowe pożywienie, źródło chleba, a więc życia, w żadnej kulturze nie jest zwykłą rośliną uprawną, a jego siew, uprawa i zbiór nie są zwykłymi czynnościami rolniczymi. Widać to dobrze w syntetycznych opisach wstępnych poprzedzających część eksplikacyjną. Prezentują one legendy, wierzenia, kultury, praktyki magiczne i obrzędowe związane z hodowlą zbóż. Przedstawiają prehistoryczne technikalia. Podają konteksty mitologiczne i biblijne, w których zboże odgrywa ważną rolę. Przywołują wizerunki zbóż utrwalone w sztuce, na przykład motyw kłosa w sakralnych przedstawieniach Matki Boskiej. Opisują obrzędy agrarne, weselne i pogrzebowe, a także przepowiednie urodzaju, tak istotne w dawnych kulturach Azji, Afryki i Europy. Niekiedy też odwołują się do konkretnych wydarzeń z historii Polski (*plewy*, s. 155).

Część eksplikacyjna *Słownika stereotypów i symboli ludowych* to cykl zdyscyplinowanych w formie, syntetycznych opowieści o funkcjonowaniu „przedmiotu hasłowego” w polskiej kulturze ludowej. Rozpoczyna się od określenia tego przedmiotu, czasem z przywołaniem glosy słownikowej, która pozwoli odróżnić ‘roślinę’ od ‘ziarna’ (w hasłach: *zboże, żyto, pszenica, jęczmień, owies, proso, gryka*). Pozostałe hasła i podhasła nie odnoszą się w ogóle do tradycyjnych znaczeń słownikowych – ich sens albo jest jasny (*słoma żytnia*), albo oddany w formie zwięzłej parafrazy (por. ‘górna część źdźbła’ – o *kłosie*). Na pełny obraz danego przedmiotu w kulturze ludowej składają się kolejne fasety, czyli elementy tworzące rozbudowaną definicję kognitywną, grupujące nazwy, kolekcje, opozycje, ekwiwalencje itp. Podział na określone, powtarzalne fasety często nie oddaje jednak wszystkich niuansów opisu, toteż w niektórych artykułach przeważają tak zwane fasety ogólne, niosące w sobie za każdym razem inny, nieregularny komponent semantyczny. Opis żniw i zwózki zboża (s. 126–135 omawianego tomu) zawiera cztery zdefiniowane fasety opisujące: (1) nazwy „przedmiotu hasłowego”, (2) aspekt czasowy i (3) przestrzenny omawianej czynności oraz (4) symbolikę żniw. Pozostałych siedemnaście faset ma charakter jednorazowy – a jednocześnie kluczowy dla opisu tego kulturowego fenomenu. Segmenty definicyjne poświęcone zachowaniom żniwiarzy, sposobom ustawiania snopów na polu, narzędziom używanym przez kobiety i mężczyzn, obrzędom przyjmowania nowicjusza, zbieraniu kłosów na polu, przygotowywaniu miejsca w stodole – ukazują tradycyjne chłopskie żniwa jako niezwykle połączenie ciężkiej fizycznej zbiorowej pracy opartej na pewnych technicznych i społecznych regułach oraz kompleksu czynności magicznych zapewniających wspólnocie nie tylko dostatek, ale też porządek etyczny.

W kilku zaledwie podhasłach poświęconym potrawom i napojom z żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa, prosa i gryki zrezygnowano z układu fasetowego – na rzecz alfabetycznego wykazu nazw potraw i napojów z kognitywnym opisem ich składu, sposobu przyrządzania, podawania i spożycia. Wszystkie elementy znaczenia zawierają odnośniki do źródeł i dokumentacji.

Część dokumentacyjna stanowi ważne uzupełnienie eksplikacji. Zawiera podział materiału (w postaci numerowanych i lokalizowanych cytatów) na poszczególne gatunki: zagadki, przysłowia, przepowiednie i zalecenia gospodarskie, zamówienia, modlitwy, powinszowania, kolędy, przemowy, pieśni, bajki, legendy, podania, pisaną poezję chłopską. Zamyka ją bibliografia kluczowa dla opracowania konkretnego hasła.

Ostatni element artykułu hasłowego stanowią odnośniki do innych haseł, już opracowanych w bieżącym lub wcześniejszym tomie słownika. Odnośniki te ilustrują zarazem wewnętrzne powiązania i analogie tradycyjnego ludowego obrazu świata.

Prace nad uporządkowaniem i interpretacją tego bardzo różnorodnego materiału poświęconego zbożom, pochodzącego ze słowników, opracowań, atlasów, zbiorów tekstów ludowych, zapisów terenowych, wykonał bardzo nieliczny, dziewięcioosobowy zespół, a grupa autorów haseł liczyła zaledwie trzy osoby. Byli to: Jerzy Bartmiński, Agata Bielak i Anna Kaczan. Tom powstał dzięki finansowaniu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

Słownik stereotypów i symboli ludowych uświadamia badaczom gwar ludowych, skupionym na szczegółowym analizowaniu form językowych, jakich informacji nie zawierają tradycyjne

słowniki i opracowania, również te powstające współcześnie. Zbiór eksplikacji zaprezentowany przez lubelskich etnolingwistów powinien stanowić inspirację i natchnienie dla czynnych dialektologów, skłaniać ich do eksponowania w swoich pracach treści kulturowych, obecnych przecież także i w ich materiałach.

Redaktorom *Słownika stereotypów i symboli ludowych* chciałabym zasugerować wyposażenie przyszłych woluminów w małą ściągawkę z opisem wszystkich elementów hasła i stosowanych w nim znaków czy wyróżnień (rozstrzelenie, pochylenie, bold itp.) na przykład na wyklejce okładki czy dołączonej zakładce. Dla czytelnika korzystającego sporadycznie z tego kompendium byłaby ona ogromnym ułatwieniem w lekturze, dzięki której nie pominąłby żadnego niuansu interpretacyjnego. W bibliografii kolejnych tomów powinny się ponadto pojawić najnowsze części *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*.